

ברכת "אשר יצר את האדם"

ד"ר בני גזונדהייט

ברכת "אשר יצר את האדם"*

ברכת "אשר יצר" היא ברכה "מיוחדת" תרתי משמע: עצם קביעת ברכה על עשיית צרכים מעורר פליאה מסויימת, אך כלולים בה תכנים מיוחדים ביותר, כי "בריאת האדם היא בחכמה נפלאה" (לשון השו"ע או"ח סימן ו' סעיף א').

במאמר זה ננסה לנתח את הברכה ודיניה לפי סדר הנושאים הבא:

א. מקורות הברכה

ב. ביאורים ופירושים לנוסח הברכה

ג. מקום ברכת "אשר יצר" בתפילה

ד. דיני "אשר יצר" במצבים מיוחדים (קטטר, איליוסטומיה או קולוסטומיה)
א. מקורות הברכה

הברכה נזכרת לראשונה בגמרא במסכת ברכות דף ס' ע"ב:

"כי נפיק אומר: ברוך אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים חללים חללים גלוי וידוע לפני כסא כבודך שאם יפתח אחד מהם או אם יסתם אחד מהם אי אפשר לעמוד לפניך. מאי חתים? אמר רב: רופא חולים. אמר שמואל: קא שוינהו אבא לכולי עלמא קצירי. אלא: רופא כל בשר. רב ששת אמר: מפליא לעשות. אמר רב פפא: הילכך נימרינהו לתרויהו - רופא כל בשר ומפליא לעשות..."

הברכה מובאת כבר בסידור רב נטרונאי, ונפסקה גם להלכה ברמב"ם (הלכות תפילה ונשיאת כפיים פ"ז ה"ה) ובטור ושולחן ערוך (או"ח סימן ו' סעיף א'). לפי הגמרא ברכות השחר נאמרות ביחד עם פעילויות שונות בבוקר, אך כבר בתקופת הגאונים סודרו כל הברכות בסידור התפילה וניתנו לכך טעמים שונים ע"י מפרשי התפילה (ראה להלן "מקום הברכה בתפילה").

ב. ביאורים ופירושים לברכת "אשר יצר" [1]

ברוך אתה ה' א-להנו מלך העולם אשר יצר את האדם (א) בחכמה (ב) וברא בו נקבים נקבים (ג) חלולים חלולים (ד) גלוי וידוע לפני כסא כבודך (ה) שאם יפתח אחד או יסתם אחד מהם אי אפשר להתקים ולעמוד לפניך (ו) אפילו שעה אחת (ז) ברוך אתה ה' רופא כל בשר (ח) ומפליא לעשות (ט):

הפירושים הבאים מראים את המקורות השונים של לשון הברכה במקרא ובדברי חז"ל. ננסה להסביר את משמעות הברכה לפי המקורות האלה. (ההערות מסודרות לפי האותיות (א) - (ט) בגוף הברכה למעלה.) יש לציין שבגלל חשיבותה המיוחדת של ברכת "אשר יצר" מובאים בשולחן ערוך מספר פירושים על לשון הברכה (או"ח סימן ו'), למרות שאין זאת דרכו של המחבר בשאר התפילות והברכות.

מובא בשם האריז"ל שיש מ"ה (45) תיבות בברכה כמניין אד"ם [2].

(א) "אשר יצר את האדם" - הניסוח הוא על פי הפסוק בבראשית ב', ח "ויטע ה' א-להים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר". חז"ל טבעו את הניסוח של כמה ברכות לפי אותו פסוק:

· כשעושה צרכיו - "אשר יצר את האדם בחכמה" (ברכות דף ס' ע"ב).

· ברכת הנישואין "אשר יצר את האדם בצלמו" (כתובות דף ח' ע"א).

· "הרואה קברי ישראל אומר ברוך אשר יצר אתכם בדיו וזן אתכם בדיו... והוא עתיד להחיותכם ולקיים אתכם ברוך מחיה המתים" (ברכות דף נ"ח ע"ב).

חז"ל ניסחו על פי הפסוק בבראשית ב', ח שלוש ברכות שונות, אשר מתייחסות לשלשה שלבים מרכזיים ביותר בחיי האדם: הלידה ועשיית צרכים כל יום, הנישואין, המוות ותחיית המתים. יש קשר בין השלבים השונים, למשל בברכת "א-להי נשמה", אשר היא מעין המשך של ברכת "אשר יצר" (ראה למטה), נאמר מפורשות "אתה נפחתה בי ... ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא" [3].

"יצר" - "ברא" - שני הפעלים האלה מופיעים בהקשר של בריאת האדם "ויצר ה' א-להים את האדם עפר מן האדמה... ויברא א-להים את האדם בצלמו" (בראשית א', כז; ב', ז) ובהקשר של בריאת העולם "ויצר אור ובורא חשך" (ישעיה מ"ה, ז) [4]. האדם הוא מעין עולם קטן ("Microcosmos"), ולכן מברכים על בריאת האדם באותן לשונות כמו על בריאת העולם כולו. גם עם ישראל מכונה - כחלק של הבריאה - באותן לשונות: "כה אמר בנְאֻךְ יעקב ויצרך ישראל" (ישעיה מ"ג, א; ראה גם מ"ג, ז; מ"ה, יח; עמוס ד', יג).

(ב) "בחכמה" - המפרשים נתנו הסברים שונים למושג "חכמה" בברכה זאת (ראה גם להלן "מפליא לעשות"):

· חכמת הבורא - "...ברכת אשר יצר את האדם בחכמה, שבריאת האדם היא בחכמה נפלאה" (שו"ע או"ח סימן ו').

· חכמת הבורא: האיזון בטבע (Ecology) - "תנחומא" ויברא א-להים את האדם א"ר בון בחכמה שהתקין מזונותיו ואח"כ בראו היינו דאמר בסנהדרין בס"פ אחד דיני ממונות (דף ל"ח ע"א) לכך נברא בערב שבת כדי שיכנס לסעודה מיד וע"כ יסדו 'אשר יצר את האדם בחכמה' " (תוספות ברכות דף ס' ע"ב).

· חכמת המין האנושי (Homo Sapiens) - "בחכמה קאי על האדם שנתן לו הקב"ה חכמה בבריאתו, לא כן כל שאר בעלי חיים שלא ניתן להם חכמה" (מהרש"א).

· כנגד התורה והמצוות - על דרך הרמז דרשו: "חיות כ"ף מ"ם ה"י בגימטריא תרי"ג פי' יצר את האדם לכבודו לקיים תרי"ג מצות" (פירוש "ענף יוסף").

ארבעת ההסברים משקפים גישות שונות: שני הפירושים הראשונים מתייחסים לחכמת הבורא, בקשר לבריאת האדם בלבד או הבריאה כולה, והניסוח הוא על פי הפסוק בתהלים ק"ד, כד: "מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייך". המהרש"א מדגיש את אחריות האדם וחובתו להתנהג בשיקול דעת ובחכמה יתרה; הסברו של המהרש"א מעביר כביכול את החכמה של בורא העולמים לחכמת האדם [5]. הפירוש האחרון מייחס - על דרך הדרוש של גימטריא - את כל חכמת הבריאה לתורה ולקיום תרי"ג מצוות; חכמת הבריאה של היקום כולו מצטמצמת לעולם הדתי של תורה ומצוות.

(ג) "נקבים" - "חלולים" - הניסוח ע"פ יחזקאל כ"ח, יב: "...אתה חותם תכנית מלא חכמה וכליל יפי: בעדן גן א-להים היית...מלאכת תפיך ונקביך בך ביום הבראך כוננו:...תמים אתה בדרכיך מיום הבראך עד נמצא עולתה בך" (אבודרהם). בתירגום יונתן בן עוזיאל נמצא המקור של לשון ברכת "אשר יצר": "...את דמי למנא דצורתא די מתקן בחוכמא ומשכלל בשופריה...ברם לא אסתכלת בפגרך דאתעביד חללין ונקבין דאינון צורכך דלא אפשר לך דתתקים בלא בהון מיומא דאתבריתא עמך מתקנין" [6]. האדם נוצר בגן עדן ועליו לשמור על "צלם הא-להים" שלו ולהתרחק מגאווה, כפי שעולה מתוך ההקשר בספר יחזקאל. נוסח הברכה רומז אם כן לא רק לבריאה הביולוגית של האדם, אלא גם לערכים המוסריים שלו.

(ד) "חלולים חלולים" - בגימטריא רמ"ח כנגד בריאת רמ"ח האיברים: "לעשות רצונך א-להי חפצתי ותורתך בתוך מעי (תהלים מ', ט) אשריכם ישראל שבכל אבר ואבר שבכם נתן מצוה שרמ"ח איברים באדם ולכן אנו אומרים בכל יום 'בא"י אמ"ה אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים' - חלולים חלולים בגימטריא רמ"ח הוי כמנין איברים שבאדם" [7].

(ה) "לפני כסא כבודך" - המפרשים התפלאו על לשון "לפני כסא כבודך" דווקא בהקשר של הברכה הזאת ונתנו לכך הסברים שונים:

· "ולא אמר לפניך כמו שרגיל לומר בשאר מקומות לפי שהוא רומז כי מקום הנפשות הוא לפני כסא כבודו" (אבודרהם). ייתכן לפרש את המושג "כסא הכבוד" בברכה זאת ע"פ הפסוק ביחזקאל א', כו: "ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה": ה' ברא את האדם בצלם א-להים ומאידך דמות האדם נמצא בכסא הכבוד, וכך נאמר בחז"ל "נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד" (שבת דף קנ"ב ע"ב) [8].

· "מה שמזכירין כאן כסא הכבוד בברכת עשית צרכיו הוא לאפוקי מדעת האומרים שהקב"ה אי אפשר שישגיח על עולם השפל לכך אנו אומרים שאפילו לפני כסא הכבוד שאפילו המלאכים הגבוהים עומדים כמה רבי רבבות פרסאות אפילו משם הוא משגיח על דברים שפלים כאלה..." (מנחת אליהו להגר"א עמוד א') [9].

· המושג "בית כסא של כבוד" מציין בלשון המשנה את מקום עשיית הצרכים, והתוספת "כבוד" מתפרשת לפי דרכי הצניעות שנוהגים בו: "...ובית כסא של כבוד וזה היה כבודו מצאו נעול יודע שיש שם אדם פתוח יודע שאין שם אדם..." (משנה תמיד פ"א מ"א). כיון שבני אדם מתנהגים בצניעות ובכבוד באותו מקום, ראויים הם כביכול לעמוד לפני כסא הכבוד של הקב"ה. - "כסא הכבוד" הוא בלשון המקרא [10] ובלשון חז"ל כינוי למקום השכינה של הקב"ה, ולכאורה פלא על נוסח המשנה, בו "בית כסא של כבוד" הוא כינוי למקום של עשיית הצרכים, אך לפי פירושנו מובן הדבר היטב.

· בדרך הדרוש הסבירו את נוסח הברכה על פי הגמרא במסכת ברכות דף כ"ג ע"א: "הנצרך לנקביו - אל יתפלל, ואם התפלל - תפילתו תועבה", דהיינו אסור להתפלל ולעמוד לפני כסא כבוד ה' אם נצרך לנקביו [11].

(ו) "להתקיים ולעמוד לפניך" - העיון בנפלאות הבורא מביא לידי הכרת ה' והחובה "לעמוד לפניו", דהיינו לעבוד את ה' כלשון הפסוק "חי ה' א-להי ישראל אשר עמדתי לפניו..." (מל"א י"ח, א; בראשית מ"א, מו; במדבר ג', ו; דברים י', ח; י"ח, ז), וראה רמב"ם פ"ב מהל' יסודי תורה ה"ב [מצוטט למטה באות (ט)]. המטרה של בריאת האדם כולה היא לעמוד לפני ה', ולכן נוסח הברכה עובר דווקא פה מגוף נסתר לגוף נוכח.

(ז) "אפילו שעה אחת" - הגירסא הזאת מובאת בכמה כתבי יד של הגמרא (כ"י פריז) וחלק של הגאונים והראשונים מביאים את הנוסח הזה בסידורם. אחד הפוסקים נתן לה את הטעם הבא: "...כדאיאת במסכת נדה כל זמן שתינוק במעי אמו טבורו פתוח ופיו סתום יצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח שאלמלא כן אי אפשר לעמוד" [12]. אך יש החולקים על דעת הפוסקים הנ"ל: "וה"ר מאיר מרוטנבורק כתב שאין לומר אפילו שעה אחת שהרי סותם את פיו הרבה שעות ויכול לחיות" [13]. להלכה קיימים שתי הגירסאות "ומאן דבעי יכול לומר אפילו שעה אחת ואין לזוז ממה שנהגו אבותינו נהרא ונהרא ופשטיה" (ב"ח).

ייתכן שיש הבדל עקרוני במשמעות הברכה לפי ההשוואה בין הדיון ההלכתי (ברכות דף ס' ע"ב) לבין הדיון האגדי (נידה דף ל' ע"ב). שתי הסוגיות מתייחסות בניסוחים דומים ליצירת גוף האדם ונשמתו הטהורה, אך ההקשרים שונים לחלוטין בשתי הסוגיות: במסכת ברכות הדיון הוא בהקשר הלכתי של ברכות השחר בשעה שהאדם עושה את צרכיו היומיים, בעוד שבמסכת נידה [14] ההקשר הוא אגדי על יצירת הולד. כבר בסוגיות התלמודיות ניתן לראות דמיון בולט בין הדיון ההלכתי והאגדי, אשר בא לידי ביטוי גם בנוסח ובפרשנות המילים:

ברכות דף ס' ע"ב

נידה דף ל' ע"ב

כי נפיק אומר ברוך אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים גלוי וידוע לפני כסא כבודך שאם יפתח אחד מהם או אם יסתם אחד מהם אי אפשר לעמוד לפניך מאי חתים...כי מתער אומר א-להי נשמה שנתת בי טהורה אתה יצרתה בי אתה נפחתה בי ואתה משמרה בקרבי ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי רבון כל העולמים אדון כל הנשמות ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים"

"דרש רבי שמלאי למה הולד דומה במעי אמו...וכיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת...ומלמדין אותו כל התורה כולה...וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטר על פיו ומשכחו כל התורה כולה...ואינו יוצא משם עד שמשיעין אותו... והוי יודע שהקב"ה טהור ומשרתיו טהורים ונשמה שנתן בך טהורה היא אם אתה משמרה בטהרה מוטב ואם לאו הריני נוטלה ממך"

הנוסח "אפילו שעה אחת" מופיע לפי רוב הגירסאות רק במסכת נידה והדבר מובן היטב לפי ההקשר השונה של שתי הסוגיות: בשניות הראשונות שלאחר הלידה אכן שייך התיאור "נפתח הסתום ונסתם הפתוח שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת", אך כשאנו עושה צרכיו במשך "שעה אחת" לא נשקפת בכך, בדרך כלל, שום סכנת נפשות לחייו של האדם [15]. לפי"ז מובנת מחלוקת הפוסקים אם לומר "אפילו שעה אחת" בברכת "אשר יצר": לפי הנוסח בברכות דף ס' ע"ב אין לאומרה לאחר עשיית צרכים [16], אך למ"ד שהברכה נאמרת גם בתפילת השחר בלי קשר לעשיית צרכיו או שכונת הברכה מוסבת גם על עצם בריאת האדם, ראוי לומר "אפילו שעה אחת", "שבשחר אנו נעשים כבריה חדשה דכתיב 'חדשים לבקרים רבה אמונתך'...וצריכים אנו להודות לו יתברך על שבראנו לכבודו לשרתו" [17]. לפי זה הברכה היא גם על יצירת האדם ע"פ הנוסח במסכת נידה דף ל' ע"ב ולכן מברכים את הברכה בתפילת שחרית גם כשלא עשה את צרכיו [18]. ברכת "אשר יצר" תוקנה אם כן הן על עשיית הצרכים היומיים והן על יצירת האדם בכלל. ייתכן שניתן ללמוד מהסוגיה במסכת נידה דף ל' ע"ב גם את

מקומן של ברכת "אשר יצר" וברכת התורה בתפילה, כפי שיפורט בהמשך.

(ח) "רופא כל בשר" - לשון זו לקוחה מספר משלי ד', כ ואילך: "בני לדברי הקשיבה לאמרי הט אזורך... כי חיים הם למצאיהם ולכל בשר מרפא". רפואת הגוף מותנית באיזון הנפשי והרוחני של האדם [19] ואולי בעקבות כך תקנו ברכת התורה לאחר ברכת "אשר יצר" (ראה למטה "היחס לברכת התורה") [20].

(ט) "מפליא לעשות" - בשני מקומות במקרא מצאנו את הלשון "מפליא לעשות" בהקשר של התגלות ה' ויצירת העובר:

· שופטים י"ג, ג-יט: "וירא מלאך ה' אל האשה ויאמר אליה הנה נא את עקרה ולא ילדת והרית וילדת בן... ויקח מנוח את גדי העזים ואת המנחה ויעל על הצור לה' ומפליא לעשות ומנוח ואשתו רואים;"

· תהלים קל"ט, יג-יד: "כי אתה קנית כליתי תסכני בבטן אמי: אודך על כי נוראות נפילתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד;"

בשעה שאדם עושה צרכיו הוא מודע ומודה על עצם בריאתו וע"י ההתבוננות בבריאתו הוא עומד כאילו לפני התגלות ה', כפי שהיתה למנוח ולאישתו. בדומה לכך מסביר הרמב"ם, שאהבת ה' נובעת דווקא מתוך התבוננות במעשים הנפלאים של הבריאה:

"והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול... כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם" (רמב"ם פ"ב מהל' יסודי תורה ה"ב).

בארבעת הפירושים הבאים על המילים "מפליא לעשות" משתקפים הבטים שונים של בריאת האדם:

· מערכת העיכול (Gastroenterology) - "על שם שבורר הקב"ה בו טוב המאכל ודוחה הפסולת" (אבודרהם), ולפי"ז שייך לברך על כך דווקא בשעה שהאדם עושה את צרכיו.

· "שיווי המזג והטבעיים באדם" (לשון הדרישה סימן ו') (Homeostasis) - "כנגד שהגוף חלול כמו נאד והנאד הזה אם יש בו נקב אין הרוח עומד בתוכו והקב"ה ברא את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים הרבה ואעפ"כ הרוח בתוכו כל ימי חייו וזו היא פליאה וחכמה" (רש"י) [21].

· יצירת העובר (Embryology) - "שהקב"ה צר את העובר במעי אמו" (אבודרהם), דהיינו על עצם בריאתו של האדם (לפי"ז מובן הלשון "אפילו שעה אחת". ראה גם למטה).

· הקשר בין הגוף והנשמה (Psychosomatic) - "מפליא לעשות קאי על הנשמה שנתן באדם וזו היא פליאה גדולה שיתקיים דבר רוחני והוא מן העליונים בדבר גשמי בגוף האדם שהוא מן התחתונים ואי אפשר לנשמה לעשות פעולתו להשכיל במושכלת בעוד שאדם חולה בעל מום באחד מאיבריו כי כאב גופו מטרידו מלעשות פעולתו וע"כ אמר רופא חולי כל בשר וע"י זה מפליא לעשות שהנשמה נקשרת בגוף וע"כ תקנו לומר מיד אחר ברכה זו ברכת א-להי נשמה" (רמ"א ב"דרכי משה" או"ח סימן ו') "מפליא לעשות במה ששומר רוח האדם בקרבו וקושר דבר רוחני בדבר גשמי והכל הוא ע"י שהוא רופא כל בשר כי אז האדם בקו הבריאות ונשמתו משתמרת בקרבו" (רמ"א על שו"ע שם).

ג. מקום ברכת "אשר יצר" בתפילה

בראשונה נאמרו ברכות השחר בהזדמנויות שונות בבוקר, כפי שמפורש בגמרא ברכות דף ס' ע"ב. בשלב יותר מאוחר סידרו את הברכות כחלק קבוע של תפילת שחרית: "לברך כל אחת ואחת בשעתה אי אפשר מפני טינופת ידיים שהן עסקניות ועשויות למשמש אלא כשנעור אדם משנתו רוחץ פניו ידיו ורגליו כהוגן לקיים מה שנאמר 'הכון לקראת א-להיך ישראל' ומתחיל ומסדרן וכל יחיד ויחיד חייב בהן" [22]. הסברים שונים נאמרו על מקומן של הברכות בתפילת שחרית.

"גוף ונשמה" - סמיכות ברכת "אשר יצר" לברכת "א-להי נשמה"

"יש אומרים שצריך לומר מיד אחריה 'א-להי נשמה' עד 'בא'י המחזיר נשמות לפגרים מתים', לפי שהיא סמוכה לברכת 'אשר יצר' ולכך אינה פותחת בברוך" [23], או משום שהיא סמוכה לברכת "המפיל" (ראב"ד); אך יש החולקים שאין צורך בסמיכות ולדבריהם ברכת "א-להי נשמה" אינה פותחת בשם ומלכות, כי היא ברכת הודאה [24], או "דכיון שמזכיר בה שהקב"ה בורא הנשמות ונופחן בגופות ואחר כך נוטלן מהם ואחר כך מחזירן להם - אין לך הזכרת מלכות גדולה מזו" [25]. סמיכות הברכות מתקבלת על הדעת מבחינה עניינית:

יש קשר הדוק בין שתי הברכות לפי שתי הסוגיות במסכת ברכות דף ס' ע"ב ובין מסכת נידה דף ל' ע"ב [26] (אך ראה גם בהמשך).

בפירוש הברכות יש קשרים ברורים: בסוף ברכת "אשר יצר" רמז הקשר בין הגוף והנשמה [27].

היחס לברכת התורה

"ונהגו לסדר ברכת התורה מיד אחר ברכת 'אשר יצר' ואין לשנות וכן משמע בתוספות ומרדכי פ"ק דברכות" (רמ"א סימן מ"ו סעיף ט'). לפי שיטה זאת הקשר בין הגוף ("אשר יצר") והנשמה ("א-להי נשמה") נוצר ע"י לימוד התורה, ולכן ברכת התורה מקשרת בין שתי הברכות [28]. ועי"ל שהסמיכות רומזת שהאדם נוצר כדי ללמוד תורה "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת" [29]. ייתכן שניתן להביא הוכחה לברך את ברכת התורה בין "אשר יצר" לבין "א-להי נשמה" גם ממסכת נידה דף ל' ע"ב, הרי מסופר שם לאחר יצירת העובר, מלמדים את העובר את התורה כולה: "ומלמדין אותו כל התורה כולה... וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטר על פיו ומשכחו כל התורה כולה" ואחר כך משביעים אותו לשמור על "נשמה הטהורה"; הסדר בדיוק מתאים לברכת "אשר יצר", ברכת התורה ו"א-להי נשמה". ועי"ל שהעיון בבריאתו של האדם הוא גם חלק של לימוד התורה "דהא ברכת 'אשר יצר' בכלל תלמוד תורה היא" [30]. "יש מקומות שנוהגין לסדר ברכות התורה קודם פרשת תמיד ואע"פ שאומרים פסוקים הרבה קודם ברכות התורה אין חוששין לזה הואיל ואומרים אותם דרך תחנונים ולא דרך לימוד וקריאה בתורה" [31]. לפי שיטה זאת אומרים סמוך אחרי ברכת "אשר יצר" את התפילה "א-להי נשמה", וסמיכות זאת התפרשה כך: "ותיקנו א-להי נשמה... על הנשמה ואשר יצר על הגוף ולכן נוסחת כל הראשונים אלהי נשמה תיכף אחר אשר יצר" [32]. הסמיכות העניינית הזאת בין "אשר יצר" ובין "א-להי נשמה" פותרת לדברי כמה פוסקים גם כן את הבעייה ההלכתית, שברכת "א-להי נשמה" אינה פותחת בשם ומלכות כשאר הברכות: "ומיד אחר ברכת 'אשר יצר' אומר 'א-להי נשמה' כדי לסומכה לברכת 'אשר יצר' [33].

היחס לברכת "רפאנו"

אם לא ברך "אשר יצר" והתפלל תפילת שמונה עשרה יש דעות שאינו מברך "אשר יצר", כי יצא בברכת "רפאנו" כשם שלא מברך ברכת התורה אם אמר "אהבה רבה" [34], אך רוב הדעות חולקים בגלל האופי השונה של שתי הברכות: "אשר יצר" היא שבח והודאה על כל הבריאה כולה בניגוד לברכת "רפאנו" שהיא בקשה לחולי ישראל דווקא ולכן אינו יוצא ידי חובתו, [35] "ואין ברכת הפרט מוציאה ידי חובת ברכת הכלל" [36].

ד. "אשר יצר" במצבים מיוחדים: קטטר, איליוסטומיה וקולוסטומיה

נדון פה על תנאים מיוחדים של הכנסת קטטר לשלפוחית השתן או מצב לאחר ניתוח, בו נוצרה יציאה מלאכותית דרך דופן הבטן של המעי הדק ("איליוסטומיה") או המעי הגס ("קולוסטומיה") [37]. השתן או הצואה יוצאים בלי שליטת החולה לתוך שקית מיוחדת. מצב זה יכול להיות זמני או קבוע. הדין ההלכתי מתפצל למספר בעיות:

1. האיסור לברך או לעסוק בדברים שבקדושה בנוכחות שתן או צואה.

2. השאלה מתי חלה על החולה חובת הברכה, כאשר השתן או הצואה יוצאים כל הזמן דרך אותה יציאה מלאכותית.

3. שיקולים נוספים הנוגעים למצבו של החולה.

1. האיסור לברך או לעסוק בדברי קדושה [38] בנוכחות שתן או צואה

בגלל בזיון מצווה אסור לקרוא קריאת שמע במקום מטונף, כפי שנלמד מדברים כ"ג, טו: "כי ה' א-להיך מתהלך בקרב מחנך להצילך ולתת איביך לפניך והיה מחנך קדוש ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחרריך"; ודווקא ממחנה של מלחמה נלמדים הדינים של תפילה, כדברי הרמב"ן שם: "ועל דרך הפשט, הזהיר בבעל המקרה לצאת מכל המחנה מפני הטעם הנזכר שהשם מתהלך עמנו להושיענו והמחנה קדוש, ושיהיה לבנו מתכוין להקב"ה ונוחיל לישועתו ולא נסמוך בזרוע בשר... וכן הטעם בכסוי הצואה, כי המחנה כולו כמקדש ה'. וממנו נלמוד למקום התפילה".

בעקבות כך נפסק בגמרא הלכה למעשה: "צואה עוברת ... רבא אמר: אסור לקרות קריאת שמע... 'והיה מחנך קדוש' [39] אמר רחמנא, והא ליכא... [40]. הלכות מרובות בעניין צואה, שתן ודין מקום מטונף נלמדו מפסוק זה [41]. הבזיון של צואה תלוי בין היתר בריח רע ולכן "צריך להרחיק ד' אמות ממקום שכלה הריח" [42] או לכסות את הצואה כמצוות התורה "ויד תהיה לך... וכסית את צאתך" [43]. לעומת זה האיסור של השתן הוא דווקא "כנגד העמוד", אך מדאורייתא אין להחמיר מעבר לכך [44].

בנידון דין כשהשתן או הצואה מכוסה בתוך השקית והריח אינו יוצא, מותר לחולה לעסוק בכל דבר שבקדושה [45]. לימוד תורה במקומות מטונפים נאסר בגמרא [46] מדין "בזיון מצוות", והאיסור נלמד כאסמכתא ממספר פסוקים: "וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם" (יחזקאל כ', כה), "היו משכי העון בחבלי השוא" (ישעיה ה', יח) או "כי דבר ה' בזה" (במדבר ט"ו, לא).

האיסור של בזיון נאמר דווקא, כשניתן לעקוף את המקום המטונף או להפסיק בלימודו, אך כשמסיבה בריאותית החולה נזקק לקטטר או ליציאת מעיים מלאכותית בלי פתרון חילופי, לא שייך לאסור מדין בזיון, הרי בדלית ברירה הוא עושה כך.

2. מתי חלה על החולה חובת הברכה, כאשר השתן או הצואה יוצאים כל הזמן דרך יציאה מלאכותית

לגבי ברכה אחרונה וברכת המזון ניתנו שיעורים ברורים בעניין כמות האוכל והזמן בין האכילה עד לברכה. בניגוד לכך "אין שיעור להשתין מים כי אפילו לטפה אחת חייב לברך שאם יסתם הנקב מלהוציא הטיפה ההיא היה קשה לו וחייב להודות" [47]. המחבר מדייק בלשון ברכה "אשר יצר" [48] ומאופייה של הברכה כברכה הודאה ("...חייב להודות"), ובעקבות כך הוא פוסק הלכה למעשה ש"אין שיעור להשתין מים". וכך כתב כבר מפורשות ה"נימוקי יוסף" [49]: "...מה שאמרו לנטילת ידים עד פרסה, היינו למי שנצרך לנקביו ונפנה שצריך ליטול ידיו כדי לברך 'אשר יצר'. ואף על פי שמאחר ברכת 'אשר יצר' אין בכך כלום, שאינה ברכת המצוה ולא ברכת הנהנין, אלא

ברכת שבח והודאה" [50]. אופייה של ברכת "אשר יצר" כברכת הודאה [51] - בא כאן לידי ביטוי הלכה למעשה.

בקטטר או באילוסטומיה/קולוסטומיה השתן או הצואה יוצאים כל הזמן בלי שליטתו של החולה, ואין לקבוע זמן פיזיולוגי של סוף עשיית הצרכים כמו אצל אדם בריא. לאור הנ"ל [52] מקיימת מצוות "והיה מחניך קדוש" במקרה זה, ולכן אין לפסול את תפילתו כתועבה ע"פ הגמרא ברכות דף כ"ג ע"א: "הנצרך לנקביו - אל יתפלל, ואם התפלל - תפילתו תועבה. אמר רב זביד ואיתימא רב יהודה: לא שנו אלא שאינו יכול לשהות בעצמו, אבל אם יכול לשהות בעצמו - תפילתו תפילה". הלכה למעשה כתבו הפוסקים שחולה זה יכול לברך ברכת "אשר יצר" למשל לאחר החלפת השקית המלאה או לאחר שחש עשיית צרכיו לתוך השקית [53].

לגבי תדירות חובת הברכה קיים דיון מעניין בפוסקים: הרב צבי פסח פרנק זצ"ל נשאל על ידי ת"ח שסובל מעצירות במתן שתן ואי אפשר לו להטיל מים אלא דרך הקטטר ופסק לו דחייב לברך על פי השו"ע [54] "אין שיעור להשתין מים אפילו לטפה אחת חייב לברך" ובנידון דין חייב להודות, כי ללא השתנה דרך הקטטר היה מצטער הרבה ולכן חייב להודות [55]. מאידך נפסק בשו"ת הלכות קטנות [56] בחולה שלקח סם המשלשל והולך יותר מדאי ומצטער הרבה, שאין לו להודות על כל פעם ופעם עד שיתרפא ואז יברך ברכה אחת ודין [57].

לכאורה שני הדינים חולקים זה על זה, אך יש לחלק בין המקרים וליישב עי"כ את שתי הדעות: השילשול המרובה בא לו מחמת מחלתו ומצטער על עצם הדבר הזה ולכן אין לו לברך על הקלקלה [58] משא"כ בהטלת שתן ע"י הקטטר שהוא הפתרון ההולם למחלתו הבסיסית ולכן חייב להודות ולברך [59]. כיון שברכת "אשר יצר" ניתקנה גם על עצם בריאת האדם [60], השיקול הזה מכריע גם בעניינים הלכתיים.

3. שיקולים נוספים למצבו של החולה

כבר הגמרא [61] מעלה בהקשר דומה את הכלל "לא ניתנה תורה למלאכי השרת", ואין לקבוע את ההלכה לפי כללים אשר בני אדם אינם יכולים לעמוד בהם. הרמ"א [62] התיר לחולה להתפלל כשהאיסור של הצואה הוא רק מדרבנן, כיון שחובת התפילה היא מדאורייתא: "דלא אתא איסור דרבנן ודחי לחיוב דאורייתא או לתפילה שהיא מצוה דרבים, ולהכי התיר לו להפסיק בין אהבה לק"ש כדי שיקרא ק"ש ויתפלל. וה"ה בנדון זה ג"כ אילו לא יכנס לב"ה או לא יתפלל אין לו תקנה ודאי מותר לו להתפלל...". ובעקבות כך תבטל תורת תפילה לחלוטין בתנאים מסוימים: "...אמנם מי שרגיל הוא בכך ואי לא יתפלל יפסוד מן התפילה לעולם, בודאי מותר לו להתפלל בלא גוף נקי..." [63].

לגבי היתר היציאה בשבת לרשות הרבים עם קטטר לאיסוף השתן, העלו הפוסקים שיקולים פסיכולוגיים: "...כוונת מניעת הצער הנפשי מהריח הרע שיגיע לו וכן מניעת הבזיון והעלבון מהבריות שקולים הם לא פחות ממניעת כאב וצער מגופו, ונחשב על כן כלובשו להגנת גופו הוא עצמיותו ולכן גם התוס' ודעימי' יודו דבכה"ג שפיר הו"ל זה לו תכשיט כשאר תכשיטים ושרי..." [64].

בנוסף לדיונים הנ"ל העלה הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג שיקולים פסיכולוגיים, אשר חשובים במיוחד לכל חולה כרוני: "... שהרי גדול כבוד הבריות ואיך יעמוד איש ויתפלל בלי תפילין, נראה כאילו מכריז על עצמו שיש לו מחלה זו, ורבינו ז"ל [הכוונה לרמ"א] כתב שהוא מבקש תקנתו להכנס לבית ה' [65]...". אולי קיימת דווקא אצל החולה הכרוני הסובל ממחלה קשה, אשר מצריכה את הטיפולים הנ"ל, תחושה עמוקה של הודאה לרופא כל בשר על עצם יצירת האדם בחכמה רבה. ידוע מאמר חז"ל "שהשכינה למעלה מראשותיו של חולה" (רש"י בראשית מ"ז, לא ועוד), ולכן דווקא הוא "מבקש תקנתו להכנס לבית ה'".

* שקופיות בליווי חוברת הדרכה מפורטת לסיוע בהצגה לימודית של נושא המאמר - ניתן להשיג במכון שלזינגר.

1. על הנוסח של הברכה ראה אילה צרויה, "נוסח התפילות בתלמודים", עבודת גמר אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ז, עמוד 18-24.

2. וזה לפי הגירסא הנ"ל הגורסת גם "אפילו שעה אחת" וראה למטה דיון על כך.

3. ראה גם את הדיון המקיף של מאיר בר אילן "ברכת יוצר האדם מקומה הופעתה תיפקודה ומשמעותה" בתוך HUCA (Hebrew Union College Annual) כרך 56 (1986) עמוד ט'-כ"ז.

4. וע"פ פסוק זה נקבע נוסח הברכה הראשונה לפני קריאת שמע.

5. אולי ניתן להסביר בדרכו של המהרש"א גם את הפסוק בתהלים ק"ד, כד "כולם בחכמה עשית", דהיינו שנתת להם חכמה; הרי הפסוק מזכיר מפורשות את השפנים "סלעים מחסה לשפנים" (שם פסוק יח), ובספר משלי פרק ל', כד-כו מיוחסת לשפנים אשר בסלעים חכמה מיוחדת: "ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים מחכמים. ... שפנים עם לא עצום ושימו בסלע ביתם".

6. נוסח זה מובא בהקשר דומה במסכת ברכות כ"ד ע"ב: "ריבונו של עולם יצרתנו נקבים נקבים חלולים חלולים גלוי וידוע לפניך חרפתנו...".

7. תנחומא פ' שמיני סימן ח' על הפסוק זאת החיה אשר תאכלו; מובא בטור או"ח סימן ו'.

[8]. וכעין זה כתב המהר"ל בתפארת ישראל פכ"ד על שבת דף פ"ח ע"ב "אחוז בכסא הכבוד והחזר להם תשובה" ועי"ש. - לפי פירוש זה לא ברור לי למה תיקנו נוסח זה בברכת "אשר יצר" ולא בברכת "א-להי נשמה" ("כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' א-להי וא-להי אבותי רבון כל המעשים אדון כל הנשמות..."), אשר כל עניינה הנשמות וצ"ע.

[9]. ראה מאמרו של הרב מנחם מנדל כשר "גלוי וידוע לפני כסא כבודך" ב"נועם" כ"ד עמוד נ"ז ואילך.

[10]. ראה "מקום מעפר דל מאשפת ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחלם כי לה' מצקי ארץ וישת עליהם תבל" (שמאל א' ב', ח), "ותקעתיו יתד במקום נאמן והיה לכסא כבוד לבית אביו" (ישעיהו כ"ב, כג), "כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו" (ירמיהו י"ז, יב), "אל תנאץ למען שמך אל תנבל כסא כבודך זכר אל תפר בריתך אתנו." (שם י"ד, כא) ועוד הרבה בלשון חז"ל.

[11]. שו"ת לקט הקמח החדש להרב יעקב צבי כץ סימן ע"ו סק"ד עמוד רמ"ג.

[12]. לשון הטור סימן ו' וכ"פ הבה"ג, רב עמרם גאון, רי"ף, רמב"ם, רא"ש, גר"א, אוצר התפילות ועוד.

[13]. לשון האבודרהם וכך מובא בתשב"ץ קטן סי' רט"ז, ועוד. גם בסידורו של הרב סעדיה גאון לא מופיעות המילים "אפילו שעה אחת".

[14]. בדומה במקבילות במסכת יבמות דף ע"א ע"ב.
15. ראה דיון מעניין בשו"ת מהרש"ם חלק א' סימן י"א ד"ה ומעתה.

16. וכך פסק רמב"ם תפילה פ"ז ה"ה, תוספות ברכות מ"ו ע"א ד"ה כל, בית יוסף או"ח סי' ד'.

17. לשון הרשב"א בשו"ת חלק א' סימן קצ"א, וכך גם כתב אבודרהם.

18. וכך פסק להלכה, רמ"א או"ח סימן ד' סעיף א', ב"ח, לבוש, מג"א.

19. ראה רמב"ם הלכות דעות במיוחד פ"ב.

[20]. על השילוב "רופא כל בשר ומפליא לעשות" לפי שיטת רב פפא בגמרא ברכות דף ס' ע"ב ראה יהודה שביב, "ברכות התורה מהות ונוסח", סיני ק"ח (תשנ"א) עמוד קנח-קסה ו"א אפרתי "התועלת בדבר הלימוד האינטגרלית", שדה חמד כ (תשל"ז) עמוד 242-249.

[21]. וכך כתבו התוספות ברכות דף ס' ע"ב תד"ה מפליא בשם המדרש בראשית רבה פרשה א' ג' בפירוש הפסוק בתהלים פ"ו, י"כ גדול אתה ועושה נפלאות".

22. לשון הרב עמרם גאון בשם רב נטרונאי גאון, אשר סידר מאה ברכות בסידורו; ראה גם ברמב"ם פ"ז מהלכות תפילה ה"ז-ה"ט.

23. בית יוסף בשם שו"ת הרא"ש בכלל ד' סימן א' וכן דעת הגאונים, וכ"כ הרמ"א ב"דרכי משה" או"ח סימן ו' - מצוטט למעלה על "מפליא לעשות", וכ"כ הגר"א לסי' מ"ו.

[24]. תוספות ברכות דף י"ד ע"א ד"ה ימים, טור שם. וראה דיון נרחב בנושא בשו"ת יביע אומר חלק ח-או"ח סימן ז, אות ב.

[25]. בית יוסף או"ח סימן רי"ד ד"ה ומה שכתב.

[26]. ראה למעלה.

[27]. ראה לעיל דברי הרמ"א על "מפליא לעשות" וההע' על "רופא כל בשר" ע"פ משלי ד', כ.

[28]. ראה למעלה בפירושים אות (ח) הוכחה מלשון מקרא.

[29]. משנה אבות פ"ב מ"ח.

[30]. בית יוסף או"ח סי' ז' ד"ה ויש וראה רמב"ם פ"ב יסודי התורה ה"ב - מצוטט למעלה בעניין "מפליא לעשות".

[31]. שו"ע הרב או"ח מ"ו ח' וכ"פ רע"ג, ספר האשכול, וראה דיון מפורט בשו"ת יביע אומר ח"ד חאו"ח סימן ז'.

[32]. לשון הגר"א באו"ח סימן ד' סעיף א' ומסתמך על שו"ת הרא"ש ריש כלל ד'.

[33]. שו"ת מהרש"ל סימן סד ד"ה אבל.

[34]. ברכות דף י"א ע"ב תוספות ד"ה שכבר.

[35]. ראה שו"ת ציץ אליעזר חי"א סי' ד'.

[36]. שו"ת יחוה דעת חלק ד' סימן ה'.

[37]. ראה דיונים עם מראי מקומות בנשמת אברהם חלק א' סימן ז' (עמוד ה') וסימנים ע"ו-פ"ז (עמוד ל"ז-נ').

38. תפילה, הנחת תפילין וכדו'.

[39]. דברים כ"ג, ט.

[40]. ברכות דף כ"ד ע"ב - כ"ה ע"א.

[41]. או"ח סימן ע"ט-פ"ג, וראה בהרחבה בהקדמה של ביאור ההלכה לסימן ע"ט.

[42]. שו"ע או"ח סימן ע"ט, א'.

[43]. דברים כ"ג, יד וראה ברכות דף כ"ה ע"א- ע"ב בדין "צואה בעשית".

[44]. ברכות דף כ"ה ע"א

[45]. ראה יומא דף כ"ט ע"ב-ל' ע"א "צואה... שלא במקומה לא נפיש זוהמא" וראה להלכה בשו"ע או"ח סוף סימן פ"ג ושו"ת ציץ אליעזר חלק ח' סימן א' סוף. ויש לציין שגם לגבי היציאה בשבת לרשות הרבים עם קטטר פסקו להיתר, כיון שיציאת השתן נחשב לו כביכול כ"תכשיט כשאר תכשיטים ושרי" (שו"ת ציץ אליעזר חלק י"ב סימן נ"ח).

[46]. ברכות דף כ"ד ע"ב.

[47]. שו"ע או"ח סימן ז' סעיף ד'.

[48]. ניסוחו "שאם יסתם הנקב" לקוח מנוסח הברכה עצמה "נקבים נקבים ... או יסתם אחד מהם...".

[49]. לפסחים דף מ"ו ע"א.

[50]. ראה בנידון ב"שדי חמד" אסיפת דינים מערכת ברכות סימן ב' אות ו', ובשו"ת יחוה דעת חלק ד' סימן ה'.

[51]. ראה למעלה בדיון על נידה דף ל' ע"ב.

[52]. בסעיף (1) בפיסקה זאת.

[53]. שו"ת ציץ אליעזר חלק ח' סימן א' ועוד פוסקים.

[54]. סימן ז' סעיף ד'.

[55]. שו"ת הר צבי או"ח א' סימן ו'.

[56]. ח"א סימן פ"ו.

[57]. ראה גם שערי תשובה ובאר היטב לאורח חיים סימן ז'.

[58]. כשיטת רבי יהודה במסכת ברכות דף מ' ע"ב "כל שהוא מין קללה אין מברכין עליו".

[59]. ראה מגן אברהם או"ח סימן ע"ח, שו"ת האלף לך שלמה חלק א"ח סימן ב', שו"ת ציץ אליעזר חלק ח' סימן א' אות כ"ד.

[60]. ראה למעלה דיון על נידה דף ל' ע"ב.

[61]. יומא דף ל' ע"א.

[62]. שו"ת סימן צ"ח.

[63]. שו"ת ציץ אליעזר חלק ח' סימן א' ד"ה ובקשר.

[64]. שו"ת ציץ אליעזר חלק י"ד סימן נ"ח.

[65]. שו"ת היכל יצחק או"ח סימן ד' ד"ה סיום הדבר.